

DÖVLƏT VƏ DİN

İCTİMAİ FİKİR TOPLUSU

№ 01 (42) YANVAR 2016

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Allahşükür Paşazadə Bəxtiyar Əliyev	Tarix elmləri doktoru, professor Psixologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Əli Əhmədov Əli Həsənov Fazil Mustafa Gövhər Baxşəliyeva	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Tarix elmləri doktoru, professor Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Gülçöhrə Məmmədova İlham Məmmədzadə Mübariz Qurbanlı Nizami Cəfərov	Memarlıq doktoru, professor Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Sabir Həsənlı Sakit Hüseynov Səlahəddin Xəlilov	İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Teymur Kərimli	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Urxan Ələkbərov	Biologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Vasim Məmmədəliyev	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Yaqub Mahmudov	Tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü

Redaktor: Sadiq Mirzəyev
İxtisas redaktoru: Güney Namazova
Texniki redaktor: Oqtay Orucov

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

AZ1001, Bakı şəhəri, Əhməd Cavad küçəsi, 12.
Telefon: (+99412) 492-65-23
Qeydiyyat № 1674 / Tiraj: 800 / www.scwra.gov.az

Toplunun "Rəsmi guşə"sində AzərTAc-ın materiallarından istifadə edilib.
Toplunun materiallarından istifadə edərkən istinad zəruridir.
Jurnal "Azərbaycan" nəşriyyatında çap olunub.

ISSN 2220-8542

BU SAYIMIZDA

RƏSMİ GUŞƏ

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın pravoslav xristian icmasını təbrik edib ...	5
2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.....	6
İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (ISESCO) üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	7
Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində ötən ilin yekunları müzakirə edilib.....	9

GERÇƏKLİK

<i>Şölət Zeynalov</i> – Dinlərarası dialoq: multikulturalizm perspektivindən dəyərləndirmə	14
<i>İlqar İsmayilzadə</i> – İslamda terror və intihara münasibət	26

CƏMİYYƏT VƏ DİN

<i>Elçin Həsənlı</i> – Azərbaycanda dini maarifçilik və müstəqillik dövründə dini təhsil sisteminin yenidən qurulması	37
<i>Əntiqə Paşayeva</i> - İslam mədəniyyətində dini maarifçiliyin rolu	48
<i>Elvüsal Məmmədov</i> - Siyasi-ideoloji baxımdan “İslam fundamentalizmi”	54

DİN FƏLSƏFƏSİ

<i>Aydın Əlizadə</i> - Ellinizm və Roma dövrlərində dini-fəlsəfi təlimlər	66
<i>Rəhim Həsənov</i> - Təsəvvüf və mistisizm.....	78
<i>Günay Zeynalova</i> - Təbiət gözəlliyi və kosmosentrizm	87

ARAŞDIRMA

<i>Faiq Ələkbərov</i> - XIX əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin irsində İslam dini və Qurani-Kərim.....	96
<i>Nizaməddin Əhmədov</i> – Nəsx problemi - təhlil və tənqid.....	107

İZAHLI LÜĞƏT

Dini terminlərin izahı	116
------------------------------	-----

ELLİNİZM VƏ ROMA DÖVRLƏRİNDƏ DİNİ-FƏLSƏFİ TƏLİMLƏR

*Aydın ƏLİZADƏ,
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

AÇAR SÖZLƏR: *hermetizm, yeni-pifaqorçuluq, qnostisizm, mitraizm, fəlsəfə.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *герметизм, неопифагорейство, гностицизм, митраизм, философия.*

KEY WORDS: *hermeticism, neo-Pythagoreans, Gnosticism, Mithraism, philosophy.*

Qədim romalıların dünyagörüşünün əsasını politeizm (çoxtanrılıq) təşkil edirdi. Onlar inanırdılar ki, hər bir şeyin, eləcə də təbiət hadisələrinin tanrıları və ruhları vardır. Bundan başqa, qədim Romada ölmüş əcdadların ruhlarına pərəstiş kultu və magiya da yayılmışdı. Romalıları ovsun, sehr və cadulara öyrəncəli idilər. Tanrılara tapınma rituallarını, cadugərliyi və başqa adətləri kahinlər icra edirdilər. Avqurlar adlanan kahinlər gələcəkdə nəyin baş verəcəyini quşların uçuşuna görə müəyyənləşdirirdilər. Qaruspik adlanan kahinlər isə bunu qurbanlıq heyvanların daxili orqanları ilə yerinə yetirirdilər.

Kahinlər cəmiyyətdə nüfuzlu təbəqənin üzvləri hesab olunurdular. Ən tanınmış və hörmətli kahinlər pontifekslər heyətinin üzvləri idi. Bu heyətə baş kahin rəhbərlik edirdi. Günümüzdə də Roma Papasının adlarından biri məhz pontifeksdir.

İlkin dövrlərdə romalıları tanrıların təsvirini vermir, onları yalnız xüsusi rəmzlərlə (simvollarla) ifadə edirdilər. Məsələn, müharibə tanrısı Marsın simvolu nizə, işıq və ildırım tanrısı Yupiterin rəmzi isə ox idi. Sonrakı dövrlərdə yunan mədəniyyətinin təsiri ilə Romada tanrılar panteonu (tanrılar toplumu) yaranmışdır. Yunan baş tanrısı Zevslə eyniləşdirilən Yupiter panteonun başında dururdu. Başqa Roma tanrıları da yunan tanrıları ilə eyniləşdirilmişdir. Məsələn, Hera Yuno (Yunona) ilə, Minerva Afina ilə, Venus (Venera) isə Afrodita ilə və s.

M. ö. IV yüzillikdən başlayaraq Romada yunan dili, adətləri və mədəniyyəti yayılmağa başlamışdır. Bununla da inkişaf etmiş yunan dili, mədəniyyəti, elmi, fəlsəfəsi Romanın ənənəvi latın dili və mədəniyyəti ilə qarışmışdır.

Digər tərəfdən, romalıların istila siyasəti genişləndikcə burada digər mədəniyyətlərin, xüsusilə Şərq mədəniyyətinin və dinlərinin də təsiri güclənmişdir. Məsələn, Romada iranlıların Mitra, misirlilərin İsis (İsida) və Serapis, finikiyalıların Astarta tanrılarına ibadət edilirdi. Eyni zamanda, Fələstinin istilasından sonra romalıları yəhudi monoteizmi ilə də tanış olmuşlar.

Müxtəlif dinlərin axını ilə birlikdə Şərqdən Romaya çoxlu ovsunçular, sehrbazlar, cadugərlər gəlmiş və orada fəaliyyət göstərmişlər. Bunun da nəticəsində əhali arasında müxtəlif dinlər, inanclar, mövhumatlar, mistik təlimlər daha geniş miqyasda yayılmışdır. Bu durumla əlaqədar zamanla Roma imperiyasında həm siyasi-iqtisadi, həm də mənəvi böhran dərinləşmişdir. Belə ki, dinlərin və inancların çoxluğu cəmiyyəti parçalamışdır.

Hermetizm

Hermetizm ellinizm dövründə yaranmış dini-fəlsəfi cərəyanın adıdır. Neoplatonizm cərəyanı olmasa da, onun yaranmasına təkan verən təlimlərdən biri olmuşdur. Bir çox yeni platonçu filosofların astrologiya, mistika, teurgiya (tanrıların rəğbətini qazanmaq üçün onların iradəsinə təsir etmək sənətidir. Magiyanın bir növüdür) və cadugərliyə meyil göstərmələri də Hermetizmdən qaynaqlanırdı.

Bu təlimin adı Misir tanrısı Totla bağlıdır [1, s. 158]. Yunanlar ona Hermes və ya Üç Kərə Ulu Hermes deyirdilər. Mistik mətnə görə, bu ad dünyanın mistik yönlerini özündə ifadə edir [2, s. 863-875]. Romada Hermes Merkuri tanrısı ilə eyniləşdirildiyi üçün onu Ulu Merkuri (lat. Mercurius ter Maximus) adlandırırdılar. Onun təlimi yunan, eləcə də Şərq fəlsəfəsi və inanclarının qarışığından (sinkretizmdən) ibarət idi. Hermetizm yeni platonçuluq fəlsəfəsinin yaranmasına, daha sonra orta əsrlər mədəniyyətinə, gələcəkdə isə mistik təlimlərin yaranmasına təsir göstərmişdir.

Hermetizmin yazılı qaynaqları “Korpus Hermetikum” (lat. Corpus Hermeticum) adlanır. O, tanrı Hermesin apardığı dialoqlar şəklində yazılmış 16 kitabdən ibarətdir. Onları gizli, yalnız yüksək biliklərə (loqosa) çatanlara ünvanlanmış ədəbiyyat hesab edirdilər. Bu kitablarda tanrı Hermes bütün dünyanın sirlərini açır. “Korpus Hermetikum” m. ö. III və ya II yüzilliklərdə yazılmış və münəccimlik, okkultizm, cadugərlik, fəlsəfə və mistika sahələrini əhatə etmişdir. Ancaq bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu kitablar artıq Xristian dövrünün ilk yüzilliklərində (I və III əsrlərdə) hansısa qədim rəvayətlərin əsasında qələmə alınmışdır [1; 3]. Çünki qədim yunan ədib və filosofları onlara istinad etməmişlər.

Hermetizmin nisbətən sistemli dünyagörüşü həmin kitablardan biri olan “Poemandr” əsərində verilmişdir [4, s. 502-511]. Orada hər şeyin başlanğıcında Ata Tanrı (Əql) durmuşdur. O, zülmətdən çıxan maddi təbiətdən öncə var olmuş, sonra Əqldən emanasiya (ışıqsaxma) baş vermiş və onun Söz (Kəlam-Loqos) adı ilə tanınan Oğlu yaranmışdır. Bu baxımdan Ata ilə Oğul eynidirlər.

“Tanrı Sözü gözəl imiş”, ona görə də bütün varlıqlar ona bənzər şəkildə yaranmış, sonra yeddiyə bölünmüş, dünyanın Yeddi Hökmranı xəlq edilmişdir. Daha sonra Tanrı Sözü yaradılmış təbiətə vararaq Demiurqla (Yaradıcı ilə) birləşmişdir. Bu birləşmədən isə aşağı qatlarda olan maddi təbiət və heyvanlar yaradılmışdır. Beləliklə, yer göydən ayrılmışdır.

İlk İnsanı Ata Tanrı özünə bənzər şəkildə yaradıb, onu sevmiş, hökmünə bütün təbiəti vermişdir. O, yaradıcı olmaq istəmiş və ona bunun üçün bütün imkanlar verilmişdir. İlk İnsanda kişi və qadın birləşmiş, təbiət həmin qarışıq cinsdən olan daha yeddi insan yaratmışdır. Müəyyən vaxtdan sonra kainat bağları qırılmış və bütün varlıqlar iki cinsli olmuşdur.

Bu baxımdan İnsan ikili təbiətə sahibdir: bir tərəfdən o, ölməzdir, çünki onun İlk İnsandan miras qalan ruhu və düşüncəsi vardır, digər tərəfdən isə insanın zülmətdən alınmış cismani bədəni də mövcuddur. O isə sonludur, ölümə məhkumdur. Buna görə də insan gerek öz xilasına doğru yola çıxsın. Bu yol insanın öz ilahi mahiyyətini tanımasından və Tanrıya uyğunlaşmasından ibarətdir. Buna da özəl gizli biliklərlə (qnosis) çatmaq mümkündür. Qnosisə yiyələnmiş ruh bədənin ölümündən sonra yeddi göy qatından keçərək orada bütün pisləklərdən təmizlənir və İlk Başlanğıca (Tanrıya) qayıdır. İlk Başlanğıc bunu etməyən, öz nəfsləri ilə yaşayan adamlardan uzaqlaşır və onlar şər varlıqların hökmünə verilir.

Xilas olmaq üçün insan öz həqiqi mahiyyətini dərk etməlidir. Hermetizmin əsaslarından biri odur ki “yuxarıda olanla aşağıda olan eyni şeydir”. Bu sözlər Hermetizmin əsas ideyalarını əks etdirən “Zümrüd lövhə” adlı kiçik bir yazıda ifadə olunmuşdur. Beləliklə, görünən və görünməyən arasında belə bir bağlılıq var ki, ona gizli biliyi əldə edənlər var bilir. Bununla da, hermetizm magiya, münəccimlik, teurgiya və cadugərlik kimi mistik praktikalara yol açmışdır.

Yeni pifaqorçuluq

Yeni pifaqorçuluq m. ö. I yüzillikdə İsgəndəriyyədə yaranmış mistik dini-fəlsəfi təlimdir. M. ö. IV yüzillikdən sonra qədim pifaqorçuların fəaliyyətinə son qoyuldu. Roma imperiyası dövründə bu təlim yenidən dirçəlsə də, onun qədim məktəbin təlimi ilə çox az bağlılığı var idi. Sadəcə bu məktəbin filosofları hansısa tanınmış ənənəyə aid olduqlarını göstərmək üçün öz təlimlərini qədim pifaqorçuluqla bağlayırdılar. Bu səbəbdən həmin dövrdə pifaqorçuluğa aid edilən çoxlu sayda saxta ədəbiyyat yazılmışdır.

Yeni pifaqorçuluq bir sıra əlamətinə görə fəlsəfi cərəyandan daha çox dini təlim idi. Hətta onun Pifaqora aid edilən vəhy kitabları da mövcud olmuşdur. Bu təlimin əsasında kəskin dualizm dururdu. Maddi aləm şərhlə, ruhi və səmavi başlanğıclar isə xeyirlə əlaqələndirilirdi. Bu baxımdan onlar düşünürdülər ki, Tanrı dünyanı rəqəmlərlə eyniləşdirilən ideyaların əsasında qurmuşdur [5].

Yeni pifaqorçular bir rəqəmini xeyir olan və hər şeyin başlanğıcında duran Tanrı ilə eyniləşdirirdilər. Şərin təcəssümü olan iki rəqəmindən isə artıq çoxluq, dəyişkənlik, xaos başlayır. Bütün rəqəmlər ideyalarla eyniləşdirilir və onların dünyada hər şey nisbətinə görə var olur. Ancaq rəqəmlərin sərbəst varlığı yoxdur, onlar Birdən çıxırlar [6].

Yeni pifaqorçular həm də dünyanın əbədiliyinə inanırdılar. İnsana isə “mikrokosm” kimi baxırdılar. Yeni pifaqorçuluqda təktanrılığın əlamətləri olsa da, onunla maddi dünya arasında vasitəçi olan kiçik tanrıların və şəh qüvvələrin varlığı da inkar edilmirdi.

Həqiqi Tanrı ən yüksək mənəvi təbəqələrdə, sonsuz uzaqlardadır. Vasitəçi kiçik tanrılar isə kamil olmadıqları üçün insanlara özlərinə tapınmağı buyururlar. Əbədiyyətə çatmaq üçün isə onlara deyil, mənəvi cəhətdən həqiqi Tanrıya doğru yönəlmək lazımdır. Bunun üçün əxlaqlı abid həyatı yaşanmalı, qidalanma, and içmə, qüsl və dəstəmaz qaydalarına riayət edilməli idi [6].

Yeni pifaqorçuluğun ilk nümayəndəsi kimi tədqiqatçılar Publi Nigidi Fiqulun (lat. Publius Nigidius Figulus, təxminən m. ö. 98-45) adını qeyd edirlər. O, filosof Siseronun yaxın dostu olmuş, bir çox elmlər haqqında kitablar yazmışdır. Siserona görə, qədim pifaqorçuluğu yenidən dirçəltmək istəmişdir. Publi Fiqul mistikaya çox meyilli idi. Siseron xəbər vermişdir ki, o, öncəgörücülük edərək Oktavian Avqustun doğum günündə onun imperator olacağını bildirmişdir. Fiqulun ən tanınmış əsərlərindən biri dilçilik barəsindəki “Qrammatikaya aid şərhlər” (lat. *Commentarii grammatici*) kitabıdır. Bundan başqa, o, tanrılara tapınma və onlara ehtiram etməyə dair “Tanrılar haqqında” (lat. “*De diis*”) əsərini, eləcə də münəccimlik, öncəgörücülük və yuxuyozmalar sahəsində də əsərlər yazmışdır. Onların yalnız bəzi fraqmentləri günümüzədək gəlib çatmışdır [7].

Yeni pifaqorçuluğun ən tanınmış nümayəndəsi Tiyanalı Apollon (təxminən 1-98-ci illər) olmuşdur. Dövrümüzə onun adına yazılan 97 məktubu gəlib çatmışdır. III yüzillikdə

yazıçı Lusi Flavi Filostrat Apollonun kimliyinə həsr olunmuş “Tianalı Apollonun həyatı” adlı bir roman qələmə almışdır. Bu roman hələsində 40 fəsil olan 8 kitabdan ibarətdir. Orada Apollonun müxtəlif şəhərlərə səfərləri, onun krallarla, məmurlarla və müdriklərlə görüşləri, dini-fəlsəfi mülahizələri, möcüzələri, sehrbazlığı haqqında söhbət açılmışdır. Apollon Romaya qayıtdıqdan sonra imperator Nero tərəfindən təqib olunmuş, lakin növbəti imperator Vespasianın zamanında yüksək vəzifəyə yüksəlmişdir. İmperator Domisianın dövründə isə yenidən təqiblərə məruz qalmış və möcüzə göstərərək hamının gözü qarşısında qeybə çekilmişdir. Sonra Efesdə peyda olmuş, orada Pifaqor məktəbini yaratmışdır. Beləliklə, Apollon filosof kimi deyil, daha çox peyğəmbər, sehrbaz, öncəgörücü kimi təsvir olunmuş və antik dünyada bu keyfiyyətləri ilə tanınmışdır.

Bir çox Roma filosofları Apollonun həyatını İsa Məsihin həyat yolu ilə müqayisə edib, onun (Apollonun) daha da çox peyğəmbərliyə layiq olduğunu iddia edirdilər [8, s. 393]. Bununla da onlar xristian ehkamlarını təkzib etməyə çalışmışlar. Məsələn, Roma filosofu Hierokl yazırdı ki, Apollon İsadən daha çox möcüzələr göstərmiş, lakin ondan fərqli olaraq, onu heç kəs tanrı elan etməmişdir. Həmçinin Hieroklın fikrincə, Romada Xristianlığı yayan həvari Pavel (Pavlos) və Pyotr (Peter) etibarlı olmamışlar. Digər tərəfdən, Apollon haqqında məlumat verən Filostrat və Damis isə öz möminlik və dürüstlükləri ilə xalq arasında tanınmışlar. Hierokl təkzib etmək üçün kilsə tarixçisi Evsebi Pamfil “Həqiqət sözü” (lat. Philalethes logos) əsərini yazmışdır [8, s. 393-394].

Apollonun ölümündən sonra şərəfinə məbədlər tikilmiş və insanlar orada ona tapınmışlar. Bütün bunlara görə də sonralar qalib gəlmiş Xristianlıq onun kitablarını tonqallarda yandırmış, məbədlərini isə darmadağın etdirmişdir.

Filostratın romanından belə qənaətə gəlmək olar ki, Apollon pifaqorçuluğa xas olan çətin riyazi problemlərə deyil, daha çox dini və əxlaqi məsələlərə önəm vermişdir. Ruhların bir bədənə digərinə köçməsinə inanan Apollon hesab edirdi ki, qanlı qurbanların kəsilməsi, ətin yeyilməsi, çaxırın içilməsi, ailə həyatı müdrik insana yaraşmayan əməllərdir. Həyatın mənası Tanrını anlamaq və duymaqdır. Onun fikrincə, bütün dinlərdə həqiqət mövcuddur və onların hamısı Tanrıya aparan yollardır. Bununla belə, Apollon tanrılar haqqında yunan və Misir xalq dinində olan ibtidai təsəvvürləri də pisləyirdi. O, öz həyat yolunu mömin insanın örnəyi kimi təqdim edirdi.

Gerasalı Nikomax (II yüzilliyin birinci yarısı) da yeni pifaqorçuluğun tanınmış nümayəndələrində olmuşdur. O, daha çox riyazi məsələlərlə məşğul olmuş, rəqəm nizamını ilahiləşdirmiş, ona ilahiyyat məzmunu qazandırmışdır. Onun əsərlərindən biri “Arifmetik ilahiyyat” adlanır. Orada Nikomax ona qədər rəqəmlərin mistik mənalarını vermişdir. Kitabın birinci hissəsində birdən dördə qədər, ikinci hissəsində isə qalan rəqəmlərdən danışılmışdır [9]. Hər bir rəqəm əxlaqi, təbii və ilahi obrazlarla uyğunlaşdırılmış, onların arasında qanunauyğunluqlar araşdırılmışdır.

Tanrı bir rəqəminə uyğundur, çünki hər şey ondan başlanır, həm də bir rəqəmi başqa rəqəmlərin əsasında durur. Ona görə də birə uyğun olan Tanrı hər şeyin “əvvəli, ortası və sonudur”.

İki rəqəmindən etibarən çoxluq başlanır. O, materiyaya uyğunlaşdırılır və bir olan Tanrıya qarşı durur. Bütün ziddiyyətlər ikilidir: isti-soyuq, xeyir-şər, işıq-qaranlıq və s.

Üç rəqəmində isə əvvəl, orta və son vardır. O, hər şeyin tamlığının təcəssümüdür. Hətta canlılar üç cürdür: havada uçanlar, quruda yeriyənlər və suda üzənlər. Tanrıya üç kərə dualar edilir və ümumiyyətlə, hər şeyin üç dəfəsi ən mükəmməldir. Üç ahəng, barış və dostluqdur. O, həm də bütün ziddiyyətləri bir-birinə yaxınlaşdırır.

Bu birinci üç rəqəm başqalarının əsasını təşkil edir. Bundan sonra gələnlər onların kombinasiyalarıdır. Kainat, kosmik təsəvvürlər, dairələrin bölgüsü dörd rəqəmində təcəssüm olunur. Bunların mahiyyətini anlamaq və onlar üzərində riyazi hesablamalar aparmaq üçün onları xaç şəklində dörd hissəyə bölürlər. Buna əsasən, elmlər hesab, həndəsə, harmoniya və astronomiya; canlılar isə mələklər, şər qüvvələr, diri canlılar və bitkilər olmaqla dördə bölünür. İnsanın da dörd hissəsi vardır: baş, bədən, əllər və ayaqlar.

Beş rəqəmində ilk cüt və tək rəqəmlər (2 və 3) birləşir. O, həm də on rəqəminə qədər olan ortadır. İki beşin cəmi ilk tamlıq olan ondur. Kainatın beş ünsürü vardır. Bunlar hava, od, su, torpaq və efirdir. Əxlaqda da beş rəqəmi ədalətin təcəssümüdür.

Altı rəqəmi birin, ikinin və üçün cəmindən, eləcə də ikinin üçə vurulmasından ibarətdir. Bu da kişi və qadın başlanğıcı, eləcə də evliliyin rəmzidir. Həm də altı iki əvvəli,

ortası və sonu olan üçlüklərdən ibarətdir. Bu da kosmosun təcəssümüdür ki, Yaradan Tanrı onu altılıqla kamilləşdirir.

Yeddi rəqəminin özəllikləri çoxdur. Dörd yeddinin cəmindən kamil olan 28 rəqəmi yaranır. Bu da ay təqviminin günləridir. Antik dövrlərdə məlum olan və tanrılar kimi tanınan planetlərin sayı yeddi idi. Hərəkətlər də yeddidir: önə, arxaya, yuxarı, aşağı, sağa, sola və öz oxu ətrafında. Yeddi musiqi səsi (notlar) vardır. Yeddi yaşam dövrü vardır: uşaqlıq, gənclik, yetkinlik, kişilik, ahıllıq və qocalıq. Məhz yeddinci ayda uşaq doğulmaq üçün hazır olur. Toxum da yerə düşəndə təxminən yeddi günə bitməyə başlayır.

Səkkiz rəqəmi iki rəqəminin kubudur (2x2x2). Deməli, qütblülüklər və ziddiyyətlər olan 2 rəqəmi onun əsasında durur. Bu isə həm sevginin, həm də doğuluşun əlamətidir. Səkkizlik göydə də özünü göstərir, çünki ulduz dairələri də səkkizdir.

Doqquz rəqəmi üçün kvadratıdır (3x3) O, onluğun içində ən böyük rəqəmdir ki, ondan sonra heç nə yoxdur. Ona görə də doqquzdən sonra dairəvi hərəkət baş verir. Hər şey ona doğru gəlir və sonra ondan uzaqlaşır.

On rəqəmi isə təbiətdə olan tamlıq, nizam-intizam və müvazinətin rəmzidir. Onun içində bütün başqa rəqəmlər vardır. Beləliklə, onluq bütün dünya və kainatdır. Ondən yüksək heç bir təbii rəqəm yoxdur. Çünki yüz on, min isə yüz onluqdan ibarətdir.

Yeni pifaqorçuluğun daha bir tanınmış nümayəndəsi Apameyalı Numeni (m. II yüzilliyin ikinci yarısı) olmuşdur. Onun fikrincə, tam olan varlığın üç əsası vardır: 1) İlk Tanrı – özünə qapanmış halda mövcuddur; 2) İkinci Tanrı – maddə ilə münasibətdə olan Demiurqdur. Bir tərəfdən İlk Tanrıya, digər tərəfdən isə əbədi olan maddəyə yönəlir; 3) Varlığın üçüncü əsasını isə kosmos təşkil edir [10, s. 158-162].

Başqa məlumatlara görə, Numeni varlığın üçüncü əsasını kosmosda deyil, Dünya Ruhunda görmüşdür [11]. Ondən insan ruhunun ölən hissəsi yaranmışdır. İnsan ruhunun əqli hissəsi isə ölməzdir və dünya əqlinə yönəlir.

Numeni platonçuluğu Müqəddəs Kitabın (Bibliyanın) dünyagörüşünə, eləcə də Hind, Misir və digər dini təlimlərlə yaxınlaşdırmaq və uyğunlaşdırmaq istəmişdir. Hətta o, Platonu Musaya bənzədirdi [12, s. 449]. Bu zərurət də ondan doğmuşdur ki, həmin vaxt Romada ənənəvi yunan-roman dini böhran keçirirdi, eyni zamanda imperiyada çoxlu dinlər ortaya çıxmışdı. Onlardan biri də sonralar dövlət dininə çevrilmiş Xristianlıq idi. Bu səbəbdən də o dövrün filosofları bu həqiqətləri nəzərə alıb, antik təlimləri başqa inanclarla, xüsusən də Xristianlıqla qarışdırmağa çalışırdılar. Numenin varlıq haqqında nəzəriyyəsi də bu qəbildən idi. Sonralar bu ideya yeni platonçular tərəfindən daha da inkişaf etdirilərək Xristian inancına uyğunlaşdırılmışdır.

Qadesli Moderat (yun. Μοδέρατος, I yüzilliyin ikinci yarısı) da yeni pifaqorçulardan biri olmuşdur. O, yeni platonçu Plotinin ifadə etdiyi üçlük haqqında fikirlərin

əsasını qoymuşdur. Belə ki, Moderata görə, bütün varlıq birdir və üç hissədən ibarətdir: 1) o, hər şeydən yüksək olan Vahiddir; 2) düşüncə ilə qavranıla bilən ideyalar toplusu və həqiqi varlıqdır; 3) birinci və ikinci hissə sayəsində mövcud olan ruhdur. Eyni zamanda, Moderat Pifaqor fəlsəfəsinə üstünlük verərək hesab edirdi ki, Platon, Aristotel və digər filosoflar onun fikirlərini mənimsəmişlər. Bununla onlar bütün mənfilikləri və qüsurları pifaqorçulara aid edərək onu gözdən salmışlar [13].

Qnostisizm

Qnostisizm (yunanca olub, həqiqi biliyə yiyələnmək deməkdir) antik dövrün sonlarında (I-V yüzilliklərdə) yaranmış dualistik dini təlimdir. Bu təlimdə Xristianlığın, yunan fəlsəfəsinin və bəzi Şərq dinlərinin ideyaları qarışmış, sinkretik hala gətirilmişdir [14, s. 3-23]. Ezoterik təlim olmuş qnostisizmin ardıcılıları iddia edirdilər ki, Tanrı onlara dünyanın sonu haqqında biliklər vermişdir.

Qnostisizmin yaranmasının əsas səbəbləri kimi ellinizm dövründə qədim yunan polislərinin (şəhər-dövlətləri) tarix səhnəsindən silinməsi, böyük imperiyaların yaranması, müxtəlif mədəniyyətlərin və dini-fəlsəfi təlimlərin bir-biri ilə qarışması, cəmiyyətdə axirətin yaxınlaşması barədə inancın yayılması və mistik ənənələrin inkişafı göstərilir.

Qnostik cərəyanlar çox olmaqla yanaşı, onların bir-birinə bənzər tərəfləri də olmuşdur. Qnostisizmi səciyyələndirən xüsusiyyətlər ilk növbədə ezoterizm və dualizmdir. Qnostiklər bütün insanları “maddi” (bədənlə bağlı olanlar), “ruhi” (psixiklər) və “mənəvi” (pnevmatiklər) tiplərə bölürdülər. Onların fikrincə, yalnız “mənəvi” insanlara həqiqi mistik biliyin (qnosisin) mahiyyəti açılırdı.

Qnostiklər həm də bütün varlığı ikili şəkildə təsəvvür edir, xeyirlə şəri substansional səviyyədə bir-birinə qarşı qoyurdular [14, s. 42]. Onlara görə, bütün maddi aləm şərdir, həmçinin o, mənəviyyətin zindanıdır. Məqsəd bu zindandan azad olub, xeyrə qovuşmaqdır. Bunu isə yalnız İlahi biliyə (qnosisə) yiyələnən insanlar edə bilirlər.

Qnostisizmdə maddi dünya Mütləqin səhvi nəticəsində yaranmışdır. Bu səhv nəticəsində qara qüvvələr işıqlı aləmlərə daxil olmuşlar. Bunu da qnostiklər belə təsəvvür etmişdilər ki, Tanrı olan doğulmamış Ata “eon” adlandırılan varlıqlarda təzahür edir. Bu eonlar əsasən cütlüklərdən ibarətdir. Eonlar ilahi tamlıq olan pleromanı təşkil edir. Ancaq bəzi eonlar bir zaman başqalarının üzərində hakimiyyət əldə etmək istəmiş və pleromadan ayrılmışlar. Bundan sonra kosmosun formalaşması (kosmogenez) baş vermiş, fərqli aləmlər yaranmışdır. Ən aşağı qatda yerləşən aləm isə bizim yaşadığımız dünyadır. Qnostiklərin əksəriyyəti eonlara insani xüsusiyyətlər qazandırmış, onlara konkret şəxs kimi baxmışlar.

Qnostiklərə görə, pleroma öz tamlığını bərpa etmək istəyir. Bu isə yeni eonun yaranmasına gətirib çıxarır. Həmin eon İsa və ya İsa ilə Məsihin cütlüyüdür. O, dünyaya

enir və seçilmiş, mənəvi cəhətdən yüksəlmiş insanlara həqiqi biliyin (qnosisin) nə olduğunu öyrədir. Beləliklə, qnosisi bilən insanlar İsanın vasitəsilə pleromaya qayıdıb maddi aləmdən xilas olacaqlar. Bu yolda isə abid həyatı yaşamaq vacibdir.

Qnostiklər hesab edirdilər ki, Tanrı bu dünyadan çox-çox uzaqlardadır (transsendentdir). Onun təbiəti dərkedilməzdir. Dünya isə arxonlar (yunanca - başçı) adlanan, ən aşağı qatlarda yaşayan qüvvələr tərəfindən yaradılmışdır. Onlar Tanrı tərəfindən yaradılsa da, onun haqqında biliyə sahib deyillər. Ona görə də bu qüvvələr həqiqi Tanrının dərk edilməsi yolunda bir maneədir.

Bütün kainat arxonlara tabedir. Qnostiklər onları bəzən Əhdi-Ətiqdə çəkilən Tanrı isimləri ilə adlandırırdılar (Savaof, Adonai və s.). Beləliklə, onlar hesab edirdilər ki, həqiqi Tanrının yalnız bir adı var. Ona aid edilən başqa adlar isə əslində müstəqil fəvqəlvərlilər olan arxonlardır.

Dünyanın ətrafında isə bir neçə kosmik qat var. Onları da arxonlar idarə edir. Dünyanın yaradılmasında arxonların ən böyüyünün müstəsna rolu vardır. Onun adı Platonun "Timey" ("Timeus") əsərində olduğu kimi, "Demiurq"dur. Arxonların zülmə dolu hakimiyyəti isə "hermarmenus" adlanır [14, s. 43].

İnsan bədən, mənəviyyat (pnevma) və ruhdan ibarətdir [14, s. 44]. Bədən və ruh dünyanın tərkib hissəsi olaraq hermarmenusa tabedir. Hermarmenus isə təbiət qanunlarıdır. O, həm də Musaya verilmiş yəhudi qanunudur. Ruhun içində yaşayan mənəviyyat isə İlahi işığın hissəciyidir və o, zindanda saxlanılır. Əsarətdə olan mənəviyyat pleromadan təcrid olunub və özünü onun hissəsi kimi dərk etmir. Onun dirçəlməsi isə həqiqi bilik (qnosis) vasitəsilə əldə edilə bilər. İnsan yalnız qaranlığı yarıb, işığa doğru yönələrək xilas olur. Ölümdən sonra qnosisə yiyələnmiş ruh həqiqi Tanrı tamlığı olan pleromaya qovuşur.

Bəzi qnostik təriqətlər cəmiyyətdə hökm sürən qanunların, ədəb və əxlaq qaydalarının belə, arxonlar tərəfindən qoyulduğunu güman edirdilər. Ona görə də pnevmatiklər onlara riayət etməməli idilər [14, s. 46-47]. Onların fikrincə, əgər pnevmatik hermarmenusdan

azaddırsa, onda dünyaya bağlı olan və onun reallığını əks etdirən qanunlardan da azad olmalıdırlar.

Qnostisizm antik dünyada Xristianlıqdan öncə yayılmışdır. Ancaq Xristianlıq yayılmağa başlayanda qnostiklər bu dinin bir çox elementlərini öz təlimlərinə qatmışlar. Bunun nəticəsində Xristian qnostisizmi ortaya çıxmışdır. Bundan öncə isə qnostisizm Yəhudiliyə də yol tapmışdı. Sonralar isə qnostik ideyaların əlamətləri İslam təriqətlərində də müşahidə edilmişdir.

Mitraizm

Qnostik inanca yaxın olan dinlərdən biri də Mitraizm olmuşdur. Mitraizm Roma imperiyasında Xristianlıqla bərabər yayılan və onunla rəqabət aparan İran mənşəli bir din idi. İran mənşəli qnostik təlimlər dünyanı Zülmətlə Nurun mübarizəsi kontekstində görür və izah edirdilər [14].

Mitra arilər (hind-fars mənşəli xalqların ümumiləşdirilmiş qədim adı) panteonunun tanrılarından biri idi. Yaxın Şərqdə bir çox xalqlar ona ibadət edirdi. Qədim arilər onu “Səhər işığının tanrısı” adlandırırdılar. Onların inanclarına görə, Mitranın qüdrəti dünyada həyatın mövcudluğunu təmin edir. Daha sonra iranlılar inanırdılar ki, Mitranı xeyir tanrısı olan Ahura-Məzda yaradıb və ona ibadət etmək vacibdir. Bu barədə “Avesta”da Mitr-Yaşt babının əvvəlində məlumat verilir.

M. ö. V-VI yüzillikdə Mitra inancı unudulmuş, lakin sonra bu kult yenidən bərpa olunmuş və İranda, Babilistanda, Pontda, Friqiyada, Kappadokiya və başqa regionlarda yayılmışdır.

Mitraya Romada da ibadət edirdilər. Bu dinə tapınanlar inanırdılar ki, Mitra zülmət qüvvələri ilə mübarizə aparır və insanlara xidmət göstərir. Eyni zamanda, Mitra dünyanın yaratıcısıdır. Ancaq qnostiklərdən fərqli olaraq, o, Xeyrin təcəssümü kimi təsəvvür edilirdi.

Xristianlığın Mitraizmlə bir sıra oxşar cəhətləri vardır. Məsələn, 274-cü ildən başlayaraq imperator Avrelianın əmri ilə hər il dekabrın 25-i Günəş tanrısı Mitranın anadan olan günü kimi qeyd edilirdi. IV əsrdən etibarən bu günü İsanın anadan olan günü kimi qeyd etməyə başlamışdılar. Bu adət dövrümüzədək davam etməkdədir.

Xristianlıq və Mitraizmin oxşar cəhətlərində biri də Mitra və İsanın xilaskar olmasıdır. Onların hər ikisi Tanrı ilə insanlar arasında olan vasitəçidir. Onlar Atanın buyruqlarını yerinə yetirirlər. Bu baxımdan, İsa kimi Mitra da axirətdə insanları mühakimə edəcəkdir. Hətta Xristianlığın rəmzi olan xaç da Mitraizmin simvollarından biri olmuşdur. Onlar xaçı dairənin içində təsvir edirdilər. Xristianlıqda olduğu kimi, Mitraizmdə də bu dini qəbul edənlərin xaç suyuna salma mərasimi keçirilirdi. Bu barədə tanınmış xristian ilahiyyatçısı Tertulian da məlumat vermişdir [15].

ƏDƏBİYYAT

1. Hart G. The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses. New York: Routledge. Oxon, 2005.
2. Davis, Tenny L. The Emerald Tablet of Hermes Trismegistus: Three Latin versions, which were current among later Alchemists. Journal of Chemical Education, Vol. 3, № 8, 1926.
3. Frances A. Yates: Giordano Bruno and the Hermetic Tradition. The University of Chicago Press Book, 1964.
4. Poemandres, The Shepherd of Men // Thrice-Greatest Hermes by G.R.S. Mead. Vol. 2. London: 1906.
5. Неопифагореизм // Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 4 томах. СПб.: 1907-1909.
6. Новопифагореизм // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб.: 1890-1907.
7. Publius Nigidius Figulus // Encyclopedia Britannica, 1911.
8. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего Христианства. Античные критики Христианства. М.: Политиздат, 1990.
9. Теологумены арифметики // Философское антиковедение и классическая традиция. Т. 3. Вып. 1. Новосибирск: 2009.
10. Евсевий Памфил. Евангельское приготовление. Книга XI / Перевод А. Ястребова // Богословский сборник. М.: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2001.
11. Нумений // Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Ильичев Л. Ф., Федосеев П. Н. и др. М.: Советская энциклопедия, 1983.
12. The Miscellanies; or, Stromata // Ante-Nicene. Christian Library. The Writings of the Fathers Down to A. D. 325. Vol. IV. Clement of Alexandria. Vol I. Edinburgh: T. and T. Clarc, 1867.
13. Модерат // Античная философия: энциклопедический словарь / Составитель Е. В. Афонасин. М.: Прогресс-Традиция, 2008.
14. Jonas. H. The Gnostic Religion. Boston: Beacon Press, 2005.
15. Тертуллиан. О крещении V, 1 / Общая редакция и составление А. А. Столярова. М.: Издательская группа «Прогресс»-«Культура». Москва: 1994.

Айдын Али-заде

РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЕ УЧЕНИЯ В ЭПОХУ ЭЛЛИНИЗМА И РИМСКОЙ ИМПЕРИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье в историко-философском изложении даётся обзор античных верований и их взаимосвязи с философскими учениями того периода. Подчеркивается влияние различных мировых религий на формирование античного мировоззрения. Этот фактор говорит о том, что основы глобализма и мультикультурализма закладывались еще в античные времена.

Aydin Alizade

RELIGIOUS -PHILOSOPHICAL DOCTRINES IN THE ERA OF HELLENISM AND ROMAN EMPIRE

ABSTRACT

In this paper, the general observation of the ancient outlook of religions with relationship of philosophical doctrines is researched. Here the influence of the world religions to the formulation of antic philosophical sophistications has been emphasized. It is widely believed that the foundation of globalization and multiculturalism based on an antic period.

Bu iş Azərbaycan Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant N EIF-2014-9(24)-14/14/5